

ПОДОЛАННЯ ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ: МІЖНАРОДНА ТА ВІТЧИЗНЯНА ПРАКТИКА

Доля Ірина Миколаївна,
кандидат політичних наук

• Проаналізовано стан поширення дитячої безпритульності. Простежено основні причини виходу дітей на вулиці та досвід профілактичних засобів на шляху подолання причин та повернення дітей до родинного середовища. Акцентовано увагу на запровадженні реформи дитячих інтернатних закладів, системи соціальної реабілітації на вітчизняному просторі.

Ключові слова: безпритульність, бездоглядність, діти вулиці, притулок, діти-сироти.

Дитяча безпритульність і бездоглядність є спільною соціальною проблемою держав світу, не являється винятком і Україна. Причини виникнення і поширення цього явища багатоаспектні. Вони мають комплексний характер, обумовлені системою правових і соціально-політичних умов функціонування держави, станом суспільної моралі, положенням інституту сім'ї у суспільстві. Українські родини на сучасному етапі виявилися практично не підготовленими до повноцінного виховання дітей та підтримання родинних зв'язків.

Питання поширення безпритульності, особливо у дитячому середовищі тісно пов'язане з іншим негативним явищем – соціальним сирітством. У свою чергу, різке падіння авторитету сім'ї в українському суспільстві є результатом неспроможності державної соціальної політики створити умови для захисту економічних, матеріальних, побутових потреб родин. Як результат, зростання рівня алкоголічної залежності батьків, збільшення випадків насильства у родинях. За оцінками експертів Державного інституту проблем сім'ї та молоді лише 10 % батьків реально докладають зусилля для розшуку дітей, які бродяжать. Проблема насильства у сім'ї є актуальною для України: за даними Міністерства внутрішніх справ України на обліку за вчинення насильства у сім'ї знаходиться понад 87 тисяч осіб.

Відсутність безпечних умов існування в родинному оточенні у більшості випадків зумовлюють залучення дитини до вуличного життя. Для боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю і соціальним сирітством необхідна реалізація масштабних профілактичних програм, орієнтованих на родину дитини.

Проблемою вивчення соціальних і психологічних особливостей категорії «безпритульні діти» та причин виходу дітей на вулицю займаються О. Антонова-Турченко, С. Бадора, В. Виноградова-Бондаренко, Л. Волинець, І. Дубровіна, В. Зарецький, Н. Комарова, С. Кононенко, Й. Лангмейер, М. Лісіна, Д. Мажец, З. Матейчик, А. Полянничко, І. Пеша, Т. Шатохіна. Дослідженню історії термінів «безпритульність», «бездоглядність» присвячені роботи О. Панова, С. Толстоухова, І. Пінчук. Дослідженню особливостей правового статусу безпритульних присвячені роботи: А. Зінченко, О. Карпенко, О. Яременко. Функціонування соціально-реабілітаційних установ і притулків простежується такими вченими, як С. Бадора, С. Коношенко, С. Книш.

Проте багатоаспектність явища безпритульності, бездоглядності й сирітства потребують постійного наукового моніторингу з метою простеження динаміки цього явища; виявлення показників зростання або зменшення кількості безпритульних; аналіз результативності державної політики щодо реалізації реформ соціальної сфери.

Метою публікації є дослідження комплексу проблем пов'язаних з безпритульними дітьми, зокрема простеження змісту термінів; визначення вітчизняної та міжнародної практики щодо виявлення безпритульних, бездоглядних неповнолітніх та шляхів по вирішенню їх проблем задля повернення до родинного оточення.

Термін «безпритульний» з'являється у 17 столітті і пов'язаний із зародженням принципів державної політики відповідно до збожжених верств суспільства. Наприкінці 18 століття цей термін набуває поширення як сино-

нім підлітків у віці 13–16 років без постійного місця проживання.

В українському законодавчому полі не має єдності щодо термінології, паралельно вживаються поняття «безпритульні», «бездоглядні» діти, діти вулиць. До основних законодавчих актів, що регулюють правовий аспект питання, відносяться: Закон України «Про охорону дитинства», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей». Зокрема, безпритульних дітей прийнято цілком ототожнювати з категорією дітей, позбавлених батьківської опіки (Закон «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»). Проте у Законі України «Про основи соціального захисту бездомних громадян та безпритульних дітей» категорія «безпритульні діти» поширюється на «дітей, які змушені залишити свою сім'ю або дитячий заклад, де вони перебували, або пішли зі своєї власної волі й не мають певного місця проживання». У цьому ж законодавчому акті, на противагу попередньому, законодавчо відокремлюються «безпритульні діти» від загальної маси дітей, що позбавлені батьківського піклування.

З метою вдосконалення роботи щодо подолання безпритульності та пошуку і впровадження оптимальних правових норм була розроблена і реалізується Державна Програма подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на 2006–2010 роки.

Невизначеність категоріального апарату щодо соціально негативних явищ бездоглядності та безпритульності притаманна і більшості європейських країн. Зокрема у Бельгії існує градація безпритульних дітей, дітей вулиць. По-перше, – це діти, які жебракують, не відвідують освітні заклади, працюють на вулиці, але час від часу повертаються до родинного помешкання. До другого рівня відносять дітей, які покинули родину і оселилися для постійного проживання на вулиці. В Італії, де зберігаються високі показники за кількістю безпритульних дітей, вживається термін «неповнолітні групи ризику» [1].

Європейська федерація організацій, що працює з безпритульними людьми, розробила типологію безпритульності та відсутності житла під назвою ETHOS. Початком запровадження типології прийнято вважати 2005 рік.

Розпочинається вона з концептуального розуміння того, що існує три сфери, що складають поняття «дім» – відсутність яких можна сприймати як вказівку на бездомність. Дім можна розуміти, як наявність належного помешкання, яким людина та його сім'я повністю володіє (*фізична сфера*); здатність підтримувати приватні стосунки та насолоджуватися ними (*соціальна сфера*) і законне право на роботу (*юридична сфера*) [2, с. 8].

Найбільш активно проблемами безпритульності у світі займається міжнародний дитячий фонд ООН ЮНІСЕФ. Щодо визначення цих дітей, то фахівці організації запропонували вживати термін «діти вулиць», «діти, які живуть або працюють на вулицях». Зокрема цей термін поширюється на дітей, які не підтримують зв'язків з сім'єю, проживають у тимчасових помешканнях або не мають постійного місця проживання і кожної ночі сплять у різних місцях. Діти, які підтримують зв'язок з родиною, але через бідність, жорстоке поводження чи з інших причин проводять більшість днів, іноді й ночей на вулиці. Діти, які формально мешкають у державних дитячих будинках або притулках, але з тієї чи іншої причини втекли звідти і зараз живуть на вулиці [3, с.11–12].

У 2008 році за оцінками ООН у світі нараховувалося 150 млн безпритульних дітей у віці від 3 до 18 років, і тенденція до зростання їх кількості зберігається. Приблизно 40 % цих дітей не мають житла, а інші працюють на вулицях, щоб підтримати свої родини.

Статистика щодо кількості безпритульних дітей та молоді у європейських країнах також невтішна. За результатами досліджень у Великобританії кількість безпритульної молоді на 2005 рік коливалася від 36 тис. до 52 тис. чоловік у віці від 16 до 24 років. У Великобританії кожного року близько 100 тис. дітей у віці до 11 років залишають домівки. У Франції щороку кількість молоді, яка залишає домівку становить 40 тис. чоловік. Для більшості європейських країн безпритульність, особливо серед дітей та молоді, пов'язана з міграційними тенденціями. Значну частину безпритульних дітей складають вихідці з Марокко, Алжиру, Африки, Афганістану [4, с. 14–17].

В Україні статистика щодо загальної кількості дітей, які живуть та працюють на вулиці, коливається від 40 до 100 тис. Більшість безпритульних – це діти шкільного віку від 6 до 16 років – 76 %, дошкільники – 13 %, підлітки старше 16 років – 11 %. Лідерство щодо

кількості безпритульних та бездоглядних дітей у масштабах України зберігається за східними областями: Донецькою, Луганською, Харківською. Промислові центри, розвинена інфраструктура, мережа розважальних закладів створюють сприятливе середовище для пристосування до вуличного життя.

Визначальним чинником виходу дітей на вулицю є неблагополучна сім'я, яка не використовує свій виховний потенціал і не задовольняє основних дитячих потреб. Інша, не менш важлива причина виходу дітей на вулицю – недосконалість або взагалі відсутність системи організованого дозвілля.

За даними ЮНІСЕФ загальноосвітніми причинами виходу дітей на вулицю є сімейні проблеми, вживання наркотиків, правопорушення, погане ставлення до дитини.

Найбільш поширені причини дитячої безпритульності та бездоглядності:

- неспроможність багатьох сімей виховувати дітей, мотивована бідністю, безвідповідальністю батьків;
- застосування у сім'ях жорстоких форм виховання;
- недосконалість реабілітаційно-профілактичної роботи, застосованої у притулках для дітей;
- безробіття, зростання цін на товари першої необхідності, зокрема дитячі і, як результат, погіршення матеріального благополуччя значної частини населення України.

З метою вирішення проблеми безпритульності у світовій практиці реалізуються різні форми попереджувальної профілактичної роботи. Одним з напрямів профілактики, розповсюдженим у європейських країнах стало створення спеціалізованих реабілітаційних установ для дезадаптованих дітей і підлітків, які опинилися у кризовій ситуації. Важливим елементом загальної стратегії турботи про неповнолітніх є забезпечення належного місця проживання, здатного замінити родину. З цією метою у системі дитячих установ створена широка мережа притулків для дітей-сиріт і бездоглядних дітей, у яких роль вихователів виконують соціальні працівники. Ці установи функціонують на стаціонарній основі і виконують функції реабілітаційних центрів. Кожен центр функціонує за принципом хостела і розрахований на 8–10 дітей, що надає можливість застосовувати індивідуальний підхід до кожної дитини.

Більшості зарубіжних країн притаманна практика чіткого розмежування у системі від-

повідальності щодо захисту прав дитини. При визначенні дитини, яка потребує допомоги з боку держави, зазвичай складається угода між батьками або органами опіки і піклування та конкретним громадянином (соціальним працівником, патронатним вихователем), який працює в цій службі і виконує функції з влаштування дитини.

Важливе значення у загальній системі боротьби з безпритульністю відіграють соціальні служби і конкретно соціальний працівник. У США, Німеччині, Франції, Італії при кожному учбовому закладі функціонує посада соціального працівника. Обов'язком соціальних працівників є допомога батькам і дітям, вони з'ясовують причини невідвідування дитини навчальних занять, тому що часта відсутність на уроках може свідчити про те, що дитина зіштовхується з якими-небудь проблемами у родинному оточенні.

Заслужує на увагу досвід Швеції. У 1984 р. у зв'язку з зростанням злочинності серед неповнолітніх Муніципалітет Стокгольма прийняв рішення про створення і фінансування групи соціальної допомоги при відділі поліції Стокгольма у справах молоді. При Управлінні соціальними ресурсами Стокгольма була сформована спеціальна чергова молодіжна служба, що складається з двох груп, одна з яких здійснює оперативну роботу на вулицях у вечірній та нічний час і веде прийом відвідувачів з питань, що стосуються підлітків групи ризику (токсикоманія, наркоманія, злочинність, проституція). Інша працює безпосередньо в поліцейському управлінні Стокгольма, зокрема, її співробітники допомагають неповнолітнім жертвам злочинів зважитися на дачу показань у поліції і суді.

У Німеччині з 1991 року діє загальнонаціональний Закон про допомогу молоді. Відповідно до цього Закону допомога молоді повинна носити превентивний характер. Закон скасував систему виправного примусового виховання. Міністерствам у справах молоді доручалося засновувати служби допомоги дітям і підліткам таким чином, щоб вони були розташовані у місцях проживання дітей, які перебувають у кризовому положенні. У Законі також відзначалося, що усі види допомоги повинні здійснюватися тільки на добровільній основі, і при безпосередній участі дитини або підлітка в пошуку придатної для нього пропозиції, наприклад, місця проживання.

Важливу роль у превентивних діях більшості країн відіграють приватні соціальні

організації. Основною ланкою в цій структурі є соціальне агентство. Агентство звичайно укомплектовано професійними соціальними працівниками, представниками інших спеціальностей, технічним персоналом. Ці організації мають чіткі статутні правила, що визначають, яких клієнтів обслуговувати, які проблеми вирішувати і які методи використовувати.

До таких організацій, в Америці, наприклад, відноситься Американська служба родини (Family Service America). Це національна організація, що охоплює місцеві агентства служби родини, а також професіоналів у цьому середовищі й окремих громадян, зацікавлених у її розвитку. Національна організація розробляє програми агентств, які до неї входять, забезпечує суспільні зв'язки та освітні програми і є спонсором досліджень і публікацій в області соціальної роботи з родиною. Місцеві агентства забезпечують сімейну терапію, програми щодо керівництва та навчання, соціальні послуги для громади [5, с. 123–138].

Міжнародний досвід доводить, що закритість державних установ не вирішує питання безпритульності, а в деяких випадках умови утримання дитини в цих закладах підштовхують неповнолітніх до втечі і пошуку власних альтернатив свого існування. Зарубіжна і вітчизняна практика вже визначили, що головними засобами профілактики безпритульності є розвиток усиновлення та опіки.

Необхідно враховувати, що дитяча безпритульність призводить до зростання інших загрозливих явищ: збільшення ВІЛ інфікованих, алкоголізм, тютюнова залежність серед підлітків та молоді, туберкульоз, інші інфекційні захворювання. На жаль, в Україні відсутня офіційна статистика розповсюдження хвороб серед безпритульних дітей. На сьогодні маємо лише результати окремих досліджень, які проводилися силами ЮНІСЕФ та Червоного Хреста.

Спробою дослідити явище безпритульності через безпосереднє опитування дітей та молоді, які живуть на вулиці, є спільне дослідження ЮНІСЕФ та МБФ «СНІД Фонд Схід-Захід» – «Діти й молодь, які живуть або працюють на вулиці: приховане обличчя епідемії ВІЛ в Україні». Дослідження проводилося в два основних етапи, які розмежувалися за територією та часом проведення опитування. Перший етап, що включав опитування експертів та безпосередньо дітей, які мешкають на вулиці, проводився у 2005 р. і охоплював територію Київської та Одеської областей.

Другий етап охопив дослідженням Донецьку, Харківську, Дніпропетровську, Полтавську області і тривав з грудня 2007 до листопада 2008 р. Висновки міжнародних установ засвідчили катастрофічний стан і низький рівень надання соціальних послуг, погіршення стану здоров'я дітей вулиці, поширення ВІЛ. І головний висновок міжнародних експертів констатує: в Україні відбувається розпорошення фінансових та людських ресурсів у сфері соціального захисту зазначених категорій через існуючу конкуренцію між державними та недержавними установами у наданні допомоги дітям.

Звернувшись до результатів дослідження можна констатувати, що більшість дітей та молоді, що живе та працює на вулиці, є соціальними сиротами (серед опитаних у м. Києві 69 % підтвердили, що їх мати жива, в Одесі цей відсоток склав 43 %.) Серед опитаних у Києві 76 % та в Одесі 94 % підтвердили вживання наркотичних речовин. З них 30 % у Києві та 14 % в Одесі вживають наркотичні речовини щоденно протягом півроку. Водночас опитані безпритульні не виявляють бажання проходити навіть безкоштовні обстеження щодо перевірки наявності ВІЛ інфекції [3, с. 19; с. 36].

Результати офіційної статистики не надають оптимізму. За даними Міністерства охорони здоров'я України частка наркоманів серед школярів зросла у 6–8 разів. Щороку в Україні інфікується туберкульозом більше 200 тис. дітей. Слід врахувати, що безпритульні діти враженні цими хворобами є з одного боку їх поширювачами, а з іншого позбавлені гідного медичного лікування призводить до передчасної смерті дітей. Також необхідно враховувати, що туберкульоз та наркотична залежність є провідниками ВІЛ інфекцій. Результатом державного та громадського відношення до визначеного кола проблем стало деградування молодого покоління, зростання рівня смертності серед дітей та молоді і нездатність до репродуктивних функцій. Україна має найвищий рівень смертності – 16,4 % серед країн Західної Європи. Надзвичайно високою порівняно з країнами Європейського Союзу є дитяча смертність в Україні – понад 11 %. Безпритульність є шляхом до депопуляції українського народу.

Прийняття державних програм, в яких визначаються механізми щодо ліквідації безпритульності – це один крок. Існує необхідність контролю за їх впровадженням і зміна загальної суспільної думки.

В Україні проводиться активна робота з вилучення дітей, які вже стали на шлях безпритульності. За 2007 рік загальна кількість дітей, вилучених під час проведення рейдів з усієї території України, дорівнювала 37211 тисяч. З них перше місце посідає Донецька область – 3784 дитини, друге – Харківська область – 2624 дитини, Луганська – 1254 дитини [6].

Закладами соціального захисту для безпритульних та бездоглядних дітей є:

- притулок для неповнолітніх дітей – заклад соціального захисту, створений для тимчасового перебування в ньому неповнолітніх віком від 3 до 18 років. Переважна більшість державних притулків (понад 60 %) територіально зосереджена у Східній Україні;

- центр соціально-психологічної реабілітації дітей служби у справах неповнолітніх – заклад соціального захисту, що створюється для стаціонарного або денного перебування дітей віком від 3 до 18 років, які опинилися у складних життєвих обставинах, надання їм комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та інших видів допомоги.

За даними Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту України на I півріччя 2008 р. мережа соціального захисту дітей складала: притулки для дітей – 94, центрів соціально-психологічної реабілітації дітей – 30, притулки та центри, які функціонують на благодійні кошти – 69. Протягом 2007 року з притулків було влаштовано в прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу 468 дітей, і ще 519 дітей – під опіку.

Проте незважаючи на позитивні наслідки від розширення мережі соціальних закладів для безпритульних, проблема виходу дітей на вулиці залишається. Однак чисельність центрів і географія їхнього розміщення не відповідають гостроті і масштабам проблеми, кількості дітей і підлітків, які знаходяться у складній життєвій ситуації. Тому потреба у соціально-реабілітаційних центрах для неповнолітніх не знижується. Їх роль у життєдіяльності дітей та захисті їх законних прав і інтересів зростає.

Існує потреба запровадження попереджувальних дій усіх соціальних структур. Профілактичні дії, що мають на меті виявлення кризи родинних відносин та їх вирішення до загострення конфліктів, повинні бути пріоритетними у діяльності державних соціальних служб. Система державного врегулювання питання подолання безпритульності та бездоглядності в Україні є малоефективною. Збереження формалізованого державницького підходу до проблемних категорій дітей та підлітків, брак фінансування та неготовність громадськості до сприйняття бездоглядності є однією з проблем українського суспільства.

Для вирішення проблеми необхідно формувати у суспільстві, у першу чергу, серед молоді і батьків відповідальне відношення до своєї репродуктивної поведінки, виховання дітей, залучення до рішення проблем дитини і родини громадських організацій, налагодження соціального партнерства державних і суспільних структур.

Використані джерела

1. Хомич, І. Проблеми соціально-педагогічного захисту безпритульних дітей в Україні / І. Хомич // Дошкільна освіта. – 2005. – № 3. – С. 15–19.
2. Посібник з питань безпритульності. – Муніципалітет Гааги, 2007. – 58 с.
3. Діти й молодь, які живуть або працюють на вулиці: приховане обличчя епідемії ВІЛ в Україні. – К., 2006. – 231 с.
4. Child Homelessness in Europe – an Overview of Emerging Trends. – FEANTSA, 2007. – 38 p.
5. Социальная защита семьи и детей: зарубежный опыт. – М., 1992. – 168 с.
6. За даними Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту // Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.kmu.gov.ua/sport
7. Гуренко, М. Дитяча безпритульність та безнаглядність як форми порушення прав дитини / М. Гуренко // Ученые зап. Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2007. – № 2. – С. 86–89.